

A magyar kerekcségi harmónia kialakulásáról¹

Cser András^{1,2}, Oszkó Beatrix^{1,3}, Várnai Zsuzsa¹

¹HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, ²Pázmány Péter Katolikus Egyetem, ³Újvidéki Egyetem

Hungarian is a language that shows both palatovelar harmony and rounding harmony. The former was inherited from Proto-Uralic, whereas the latter developed later, in the Old Hungarian period. The spreading of the feature [labial] from the Late Old Hungarian period onwards was progressive, but it appears that the same feature had earlier spread in the opposite direction, i.e., regressively. The question addressed here is what caused the change in the direction of the spreading. The hypothesis advanced in this paper is that the Early Old Hungarian regressive spreading of labiality did not affect lexical cues, since [labial] was a redundant feature; the spreading was motivated by coarticulatory mechanisms. However, as [labial] became a robust contrastive feature in the Old Hungarian period, it aligned with backness in its spreading direction to enhance lexical recognisability. The argument also implies that while labial harmony owes its origin to a pattern rooted in coarticulatory mechanisms, in its mature form it was and is primarily perceptually motivated.

Keywords: Old Hungarian, labial harmony, rounding, regressive spreading, phonological contrast

Kulcsszavak: ómagyar, labiális harmónia, kerekcség, regresszív terjedés, fonológiai kontraszt

1. Bevezetés

A mai magyar köznyelvben kétféle – a magánhangzókat érintő – harmónia van: az előlségi vagy palatoveláris, illetve a kerekcségi vagy labiális harmónia. Ezek régóta ismert és jól leírt jelenségek (vö. Nádasy – Siptár 1994: 94–152, Rebrus 2000: 786–803, Siptár – Törkenczy 2007: 157–170). Mindkét típus progresszív, azaz a szótó felől terjed, de jelentős különbségeket találunk a kettő között. Az előlségi harmónia ősbibb, felteszik már az uráli alapnyelvre is (Suomi 1983, Aikio 2022), és a labiális harmóniánál kiterjedtebb: minden magánhangzóra érvényes, azaz mindegyik kiválthatja és mindegyik részt vesz benne. Ennek megfelelően a legtöbb szuffixum rendelkezik palatális és veláris változattal egyaránt, bár az előlső kerekcségitlen magánhangzók – *i*, *í*, *é*, *e* (= történetileg és nyelvjárásokban *ë*)

¹ Köszönettel tartozunk a kézirat két névtelen lektorának. A kutatást az ELKH KSF-14/2023 pályázat támogatta.

– bizonyos esetekben semlegesként viselkednek. Ezzel szemben a labiális harmónia sokkal szűkebb körű; noha stabil mintázatot mutat, csak a nem felső nyelvállású rövid palatális magánhangzókat (ĕ, ȝ) érinti, és úgy tűnik, hogy történetileg csak az ómagyar korban jelent meg.² Dolgozatunk ez utóbbi, azaz a labiális harmónia kialakulásához kíván adalékot szolgáltatni.

A jelenséghez kötődő elméleti háttér áttekintése (1.1.) és a kérdésfelvetés (1.2.) után bemutatjuk a forrásokból származó adatokat, valamint a korai ómagyar magánhangzó-rendszert (1.3.). A 2. fejezet azokkal a változásokkal foglalkozik, amelyek az ajakkerekítéses magánhangzók (különösen a dolgozat középpontjában álló elől képzett labiálisok) megterheltségének jelentős növekedéséhez vezettek. A következő részben (3. fejezet) a szó eleje felé ható, regresszív labializációval foglalkozunk – hangsúlyt fektetve azokra a tényezőkre, amelyek a terjedés irányának megfordulásában kulcsfontosságúnak bizonyultak. A 4. fejezet a progresszív labializáció elterjedését tárgyalja, melynek következtében a kerekési harmónia mind a mai napig létező tulajdonsága a magyar nyelvnek. Dolgozatunkban azt kívánjuk bemutatni, hogy a labiális harmónia, azaz a labiális jegy terjedése egy olyan folyamat, amely a korai ómagyarban is működött, a korszak alatt viszont a terjedés iránya megváltozott. A korai ómagyarban a labialitás a szóvég felől a megelőző szótagokba regresszív módon terjedt. A kései ómagyarban ennek iránya megváltozott, és a labiális jegy terjedése egyre inkább jellemzően a tő felől előre, a szó vége felé történt, ahogy az a mai magyarban is megfigyelhető. A továbbiakban azt mutatjuk be, hogy mi okozhatta a labiális jegy terjedési irányának megváltozását. Mindezeket az összegzés zárja.

1.1. Elméleti háttér

A kutatókat régóta foglalkoztatja az a kérdés, hogy mi lehet a kiváltó oka a magánhangzó-harmónia jelenségének. A fonológiaelmélet általában jegyterjedésnek, azaz az asszimiláció egyik esetének tartja (pl. van der Hulst – van de Weijer 1995, Krämer 2003, Rose – Walker 2011). Két különböző magyarázatot ismerünk arra, hogy milyen kiváltó okok hozzák létre: az egyik a koartikulációban, a másik akusztikai és percepciók okokban véli megtalálni a megoldás kulcsát. Ohala (1993, 1994a, 1994b, vö. még Mailhot 2010, 2013) a koartikulációnak tulajdonít elsődleges szerepet; e

² A magánhangzó-harmóniáról és a semleges magánhangzókról az uráli nyelvekben és a magyar nyelvben lásd Törkenczy (2021), Fejes (2021, 2022), Rebrus – Törkenczy (2015, 2017, 2021), Rebrus – Szigetvári – Törkenczy (2019).

szerint az elképzelés szerint a magánhangzók jellemző jegyei a hangképző szervek tehetetlenségéből, az artikulációs gesztusok átfedéséből adódóan terjednek, így hozzák létre a harmónia-jelenségeket, míg a percepció tényezők csak a fonologizálódásnak egy későbbi fázisában válnak jelentős tényezővé. Mások az akusztikának és percepciónak tulajdonítanak fontosabb szerepet (Nearey 1980, Suomi 1983, Kaun 1994, 1995, 2004). E szerint a megközelítés szerint a harmónia kialakulását elsősorban az motiválja, hogy a lexikális egységek könnyebben azonosíthatóak legyenek bizonyos magánhangzós jegyeknek az egész szóalakra (vagy legalábbis a szóalakon belül egy hosszabb szekvenciára) való kiterjesztése által még azon az áron is, hogy az érintett szegmentumok kontrasztivitása csökken. Ez választ ad egyben arra a kérdésre is, hogy a világ nyelveiben miért nem fordul elő szinte sohasem önmagában a labiális harmónia:³ főképp azért, mert a magánhangzók akusztikai szerkezetében a második formáns (F2) értékében jelentkező különbségek elsősorban az előlségi kontrasztot jellemzik, és csak másodsorban, csekélyebb mértékben a labialitást.⁴ Dolgozatunknak nem célja állást foglalni ebben a vitában, de úgy gondoljuk, hogy a következőkben bemutatandó jelenségek, és különösen az általunk javasolt elemzés hozzájárulhat a magánhangzó-harmónia természetének és funkciójának mélyebb megértéséhez.

Az érvelés megértését segíti, ha a harmónia percepció motíváltóságát röviden megvilágítandó itt hozunk egy példát a mai magyar köznyelvből. Igen feltűnő jelenség, hogy a köznyelvi *á* [a:] és *e* [ɛ] hangok minősége nagy mértékű átfedést mutat, különösen a fiatalabb nők beszédében (ezt Gósy – Bóna 2014 módszeresen adatolta és mérésekkel igazolta). Ez az átfedés lényegében egybeesést is jelenthet, ami a hosszúság csekély megkülönböztető ereje miatt homofóniához is vezethet (*márt* = *mert*, *háj* = *hely* stb.). Toldalékolt tövek esetén azonban, mivel az *á* fonológiaiilag veláris, az *e* pedig palatális, éppen a harmonizáló magánhangzók teszik egyértelművé, hogy melyik lexémáról van szó, legkésőbb a szóalak vége felé, ld. (1) és (2), ahol az átfedő magánhangzót [æ:] -vel ábrázoljuk.

- (1) *mártunk* [mæ:rtuŋk], *hájról* [hæ:jrɔl]
 (2) *mertünk* [mæ:rtɥŋk], *helyről* [hæ:jrɔl]

A magánhangzó-harmóniának tehát komoly szerepe van a lexikális egységek azonosításában, amit az tesz lehetővé, hogy az egész szóalak hangrend-

³ Ehhez részletesen ld. Kaun (1994, 1995, 2004).

⁴ Ehhez hasonlóan a transzeurázsiai nyelvekben az RTR-harmónia történetileg megelőzi a labiális harmóniát (Joseph – Ko – Whitman 2020).

jét a *tő* határozza meg. Leegyszerűsítve a dichotómiát ebben áll a percpiciós motiváltság lényegi mozzanata.

1.2. A vizsgálat tárgya

A következőkben elsősorban a labiális jegy terjedésének irányát, pontosabban ennek a megváltozását kívánjuk vizsgálni, hipotézisünk pedig a következő. A korai ómagyarban a jegy regresszív terjedése nem volt jelentős hatással a lexikai egységek szerkezetére, azaz nem befolyásolta a szavak felismerhetőségét, minthogy a kerektség redundáns, vagy legfeljebb marginálisan kontrasztív jegy volt; a terjedést valószínűleg pusztán koartikulációs mechanizmusok irányították. Az ómagyar kor folyamán azonban különböző hangváltozások következtében a labialitás egyre erősebben kontrasztív jeggyé vált, mely már a szóalakok lexikális azonosíthatóságában is szerepet játszott – hasonlóan jelentős szerepet, mint az előlség, amely mindig is progresszív (már az alapnyelvben is meglévő) harmóniában vett részt. A két jegy – az előlség és a kerektség – terjedése az ómagyar kor végére összehangolódott, azaz egymást erősítő folyamatokká váltak, ezzel megkönnyítve a lexikális felismerhetőséget is. A progresszív terjedésnek azért is van – és volt – különösen jelentős szerepe, mert a magyarban az agglutináció során a harmóniát irányító tövet követik a tőle jobbra elhelyezkedő szuffixumok.

Mindebből az következik, hogy bár a kereksségi harmónia eredete koartikulációs mechanizmusokra vezethető vissza, érett formájában talán már a kései ómagyar kor óta elsősorban percpiciósan motivált jelenség. Mindez egybecseng a harmóniajelenségek irányára és morfológiai meghatározottságára vonatkozó kurrens elképzelésekkel (a *tő* által irányított [„root-outward”] harmónia, vö. Baković 2003), amennyiben a harmonizáló jegy balra, azaz a *tő*re irányuló terjedése csak addig működik fonológiai folyamatként, amíg lexikálisan meghatározottá nem válik, és így szerepet nem kap a szavak azonosíthatóságában.⁵

⁵ A harmóniajelenségek irányáról általánosságban lásd Rose – Walker (2011: 279–282). A jelen cikk egyik lektorának véleménye szerint „a szöveg felől mozgó regresszív labializáció és a tövek vezérelte labiális illeszkedés sem nyelvrendszer-tani, sem nyelvváltozat-történetileg nem azonos sikon zajló folyamatok, ezért ’irányváltásról’ beszélni nem célszerű”. Ezzel bizonyos mértékig egyetértünk, szigorúan fonológiai szempontból nézve azonban mindkét folyamat egy konkrét jegy, a [labiális] balra, illetve jobbra való terjedéseként formalizálható még akkor is, ha ez nyelvjárásonként eltérő módon történt, és ha ez a harmónia esetében idővel morféma-specifikussá vált. A jelen cikk fókuszában ez a jegyterjedés áll.

Magától értetődik, hogy az ómagyar nyelvet fonológiai szempontból sem lehet egységes egészként kezelni, és az itt tárgyalt jelenségeket is széles körű variabilitás jellemezte. Hogy ezek a jelenségek területileg egészen pontosan milyen eloszlást mutattak, nem tudjuk, pl. az *i > ü* változásra vonatkozóan Bárczi (1958: 61) kiemelt jelentőséget tulajdonít a Dráva-torok vidékének. Az itt bemutatott gondolatmenet azokra a nyelvváltozatokra érvényes, amelyek egyáltalán mutatják a releváns – és a nyelvelmékek adataival is alátámasztható – labializációs folyamatokat, esetleg azokra sem azonos mértékben. Ezekkel a korlátokkal tisztában vagyunk. A konkrét adatok forrását minden esetben megjelöljük, ennél pontosabb ómagyar dialektológiai distinkciókat jelenleg nem tudunk és nem is kívánunk tenni.

1.3. Az ómagyar adatok és a magánhangzórendszer

Az ómagyar forrásokat két csoportra oszthatjuk: a korai és a kései ómagyar korból származókra. Az elsőbe a 10–14. századi nyelvelmékek sorolhatók, amelyek nagy része szórvány, valamint a néhány Árpád-kori összefüggő szövegemlékünk. Az ezt követő korszak a 16. század első harmadával zárul, s az ebből a korból származó nagy mennyiségű kódexszöveg ma már – az Ómagyar Korpusznak köszönhetően – könnyen kereshető adatbázist alkot. Adataink elsősorban az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (Benkő 1993–1995) új, elektronikus változatából (ÚESz. = uezs.nytud.hu), illetve az Ómagyar Korpuszból (<http://omagyar-korpusz.nytud.hu/hu-intro.html>, vö. Simon 2014, Simon – Sass 2012) származnak.

Az ómagyar kor eleji magánhangzó-rendszert általában az 1. táblázatban látható módon rekonstruálják (vö. pl. Kiss – Pusztai 2003: 336, 344). A palatoveláris szembenállás és nyelvvállás három nyíltsági foka tekintetében egységes a megítélés.

1. táblázat: Az ómagyar kor elejére feltett magánhangzórendszer

	rövid		hosszú
	palatális	veláris	
felső	<i>i ü</i>	<i>u (j)</i>	<i>í</i>
középső	<i>ě</i>	<i>o</i>	<i>é</i>
alsó	<i>e</i>	<i>á</i>	<i>á</i>

A hátsó (vagy legalábbis a nem elülső) felső nyelvvállású illabiális magánhangzó, a veláris *j* státusza az ómagyar korra vonatkozóan vitatott (vö. Kis 2005, Zoltán 2016, Gerstner 2018). Az *i* és az *ü* oppozíciója valószínűleg nagyon alacsony funkcionális megterheltséggel bírt, és nagyfokú variabilitást mutatott; lehetséges, hogy egyes nyelvjárásokban megvolt, másokban egyáltalán nem. Az Uralonet⁶ adatai szerint a magyar taggal rendelkező, *ü* fonémát is tartalmazó etimológiák közül (3) csak egyetlen, ugor kori rekonstruktum esetében tesz fel bizonyosan e fonéma meglétét (№ 1864, *tűz*), a további 20 etimológia mindegyikében csak az illabiális párral ingadozást mutató rekonstruktumok találhatók. Ez is megerősíti Bárczi azon kijelentését, hogy egyes ősmagyar és korai ómagyar nyelvjárások feltehetően nem ismerték az *ü* hangot (vö. Bárczi 1958: 34–35).

(3)

№ 63: *ćiklā* (*ćüklā*), *ćikl'ā* (*ćükl'ā*) U 'szemölcs' > magy. *sűly*

№ 65: *ćiŋkā* (*ćüŋkā*) FU 'domb' > magy. *†ség*

№ 300 *kičz* (*küčz*) FU/?U 'edény nyírkéregből' > ?magy. *köcsög*

№ 302: *kije* (*küje*) U 'kígyó'

№ 303: *kijz-* (*küjz-*) FU 'követ, nyomon követ'

№ 310: *kintz* (*küntz*) U 'köd, gőz, füst'

№ 311: *kinä* (*künä*), *kinä*, *künä* FU 'könyök'

№ 312: *kiŋe* (*kiŋe-lz*, *künē*, *künē-lz*) U 'könny'

№ 320: *kitke-* (*kütke-*) FU 'köt'

№ 321: *kitz* (*kütz*) FU 'közepe vminek, köz'

№ 485: *likkā-* (*lökkä-*) FU 'lök, tol'

№ 546: *miŋä* (*müŋä*) FU 'hely vmi mögött' > magy. *meg*, *még*, *mög*, *mögött*

№ 625: *ńikz-* (*ńüikz-*) U 'tép, cibál, rángat' > magy. *nyű*

№ 766: *pilkz-* (*pülkz-*) FU 'fürdik, fürdet' > magy. ? *für(d)*-

№ 770: *piŋe* (*püŋe*) U 'császármadár; Tetrao bonasia' > magy. *fogoly*

№ 899: *sikše* (*sükše*) FU 'ősz'

№ 900: *sile* (*süle*) FU/?U 'öl (testrész és mértékegység)'

№ 960: *śiḍä* (*śiḍä-mz*), *śüḍä*, *śüḍä-mz* U 'szív (fn.)'

⁶ Rédei (1986–1989) teljes anyaga megtalálható az Uralonet nevű adatbázisban, a dolgozatban a № után az adatbázisban szereplő sorszámmal hivatkozunk az etimológiákra. A (3)-ban sor elején a № után az Uralonet szerinti azonosító szám található, ezt követi(k) a rekonstruktum(ok), majd a feltételezett alapnyelv (U = uráli, FU = finnugor, Ug = ugor). A mai magyar megfelelőt csak abban az esetben adjuk meg, ha nem egyezik meg az alapnyelvre kikövetkeztetett jelentéssel vagy a jelentések valamelyikével. A ?magy. azt jelöli, hogy az etimológiának nem biztos tagja a magyar adat.

№ 1864: *tüγ3-t3, tüw3-t3* Ug 'tűz'

№ 1150: *wiηä (wüηä)* FU/?U 'öv'⁷

№ 1776: *ki (ki-m3), kü (kü-m3)* Ug 'külső (fn), (esetragokkal:) kint, kívül, ki, ki(felé)' > magy. *ki*

A korai ómagyar legkorábbi szakaszára vonatkozóan bizonyossággal nem rekonstruálhatók hosszú labiális magánhangzók (Bárczi 1958: 82, E. Abaffy 2003: 344). A kor folyamán viszont különböző változási tendenciák következtekben számos hosszú magánhangzó jelent meg (például a *Vj*,⁸ *V_Y*, *Vβ* szekvenciák szó végén, illetve a *Vβ* zárt szótagban is hosszú magánhangzóvá váltak, pl. **mundaj* > *mondá*, **fey* > **feü* > *fő*, **loβ* > **lou* > *ló*, **pokroβVc* > **pokro^uc* > *pokróc*). Ezek között az újabban keletkezett hosszú magánhangzók között már szép számmal találhatunk labiálisakat is. Szerepük – a következő fejezetben tárgyalt magánhangzókéhoz hasonlóan – fontossá vált a labiális harmónia kialakításában.

2. A magánhangzó-készlet bővülése labiális magánhangzókkal az ómagyar kor folyamán

A két biztosan alapnyelvi labiális magánhangzó (*u*, *o*) mellett továbbiak jelentek meg az ómagyar kor folyamán részben a korban lezajlott hangváltozások következményeként, részben pedig a nagy számban (elsősorban a törökből) átvett jövevénytörzsekben. Ezek nemcsak az újabb fonémák megjelenését segítették elő, hanem mellettük a már meglévők (esetleg nem a nyelvterület egészén, mint az *ü*) megterheltségét is növelték. A rendelkezésünkre álló adatok alapján a lezajlott hangváltozások pontos kronológiája nem állapítható meg, és feltehető, hogy lefolyásuk nem volt egységes a nyelvterület egészén, azaz nyelvjárásonként eltérő mértékű lehetett a hatásuk. Az viszont – a kései ómagyar korból fennmaradt nyelvemlékek tanúsága alapján – biztos kijelenthető, hogy bekövetkeztek. Az említett változások a következők (Bárczi 1958: 47–61, E. Abaffy 2003: 323–327):

⁷ További, Aikio (2020) szerint *ü*-t tartalmazó uráli/finnugor etimológiák: **ürä* 'nagy, öreg' > magyar *öreg*; **ćijilV* / **ćüjilV* 'sүн' > magyar *sүн*; **ćünčä* (?) 'mellkas' > magyar *szűgy*. Aikio a № 63-as etimológiából elveti a magyar tagot, a № 960-t és az № 1150-t alapalakokat pedig másképpen rekonstruálja.

⁸ A *Vj* szekvenciákat a magyar szakirodalom általában *i* utótagú diftongusként tartja számon (pl. Abaffy 2003: 338). Fonetikai értelemben ez indokolt lehet, fonológiaiilag azonban kevésbé, hacsak a kérdéses szekvenciák funkcionálisan nem mutatnak az egyszerű magánhangzókhoz hasonló eloszlást és viselkedést.

a) A labiális mássalhangzók szomszédságában a rövid palatálisok (*i*, *ĕ*) is gyakran labializálódtak a korszak elején, pl. ősmagyar **kiβ-* > korai ómagyar *kiives*, 1193: *qwescut*;⁹ korai ómagyar *fist*, 1240: *Fystpénz* > kései ómagyar *füst*: *fűst* (BécsiK). Ez az alapnyelvi szókészlet tagjait éppúgy érintette, mint a jövevénytiszavakat. A középfelnémet *bīht* 'böjt' például a (kései) ómagyarban *böjt* alakban is előfordul már: *bewytrewl* (JókK); *bevhtet* (MargL); a nyugati ótörökből származó **kertweliy* (Róna-Tas – Berta 2011: 602) a korai ómagyarban *körtvély*-ként található: *kurtuel fa* (TA.), 1252: *Kortuelyes*. Ez utóbbi esetben a [w] (vagy [v]) labializáló hatása – a közbülső mássalhangzó-kapcsolat ellenére is – érvényesül. A középfelnémet *zwec* 'fa- v. vasszeg' → kései ómagyar *cövek*, 1429: *Cwuek* esetében egy epentetikus magánhangzó jelent meg az ómagyar kor elején még tiltott szökezdő mássalhangzó-kapcsolat megszüntetésére. A bontóhang megjelenése szisztematikusan mondható a korban. Ezekben az esetekben az új magánhangzó jellemzően vagy a következő magánhangzóhoz illeszkedett, vagy *i*, *ĕ*, vagy *e* volt (erről részletesen Nyirkos 1993); a *cövek* esetében viszont az epentetikus magánhangzót a feloldandó mássalhangzó-kapcsolat egyik elemének, a *v*-nek a labialitása befolyásolta.

b) A *_[l]C[koronális]* környezetben az *ĕ* és az *e* labializálódott *ö*-vé, az *á* pedig *o*-vá, ahogy a (4) példák mutatják. Dudás szerint a korai ómagyar második felében jelentek meg a labiálisok nagyobb számban, de sok érintett szó esetében az adatok későbbiek (Dudás 2002: 29–30).

- (4) *feld*: 1086: *Felduuar* vs. *föld*: 1093: *feulduar* > kései ómagyar *föld*: 1404: *fewdwar*
tele: *tele tewlt* (JókK) vs. *tölt*: *tele tewlt* (JókK)
 latin *Balthasar* > *Boldizsár*

c) Az *ā* labializációja *a*-vá minden környezetben lezajlott: *kard* (iráni jövevénytiszó) [kard] > [kɔrd]: 1319 *Cordus*.

d) Szó végén a magánhangzó + approximáns kapcsolatok szisztematikusan hosszú magánhangzóká fejlődtek. Erre az 1.3. végén már láttunk

⁹ Az ómagyar adatokban nem mindig egyértelmű, hogy a *w*, *v*, *u*, *ev* vagy *ew* stb. az *ü*-t vagy az *ő*-t jelöli-e. A labializáció szempontjából ez lényegtelen, mivel nincs okunk feltételezni, hogy az érintett betűk vagy betűkombinációk valaha is kerekítetlen *i*-t vagy *e*-t jelöltek volna. Az itt megadott olvasatok ennek megfelelően valamelyest bizonytalanoknak tekinthetők az *ü* ~ *ő* tekintetében.

néhány példát; a következők kettőben (5) előlképzett labiálisok szerepelnek, mivel ezek állnak érdeklődésünk középpontjában. Az általános minta itt a következő volt: ősm. **iγ, *iβ, *eγ, *eβ, *eγ, *eβ* > *iü, ëü, eü* > *ü, ő*. Ha a szekvenciát magánhangzó kezdetű szuffixum követte, a hosszú magánhangzová válás nem következett be, ami töváltakozásokhoz vezetett, lásd (5).

- (5) Ug **pim3* № 1827 > **fiβ* > **fiü* > kései ómagy. *fű*: 1234 *Fiues* [sz.] [hn.] (VárReg) 1380 k. *zekfw, bay phjw* (BesztSzj) tör. **äriy* > ómagy. *erő*: 1211 *Ereus, Öröufch* (KönSzj); *erps* (BécsiK) (Róna-Tas – Berta 2011: 335–338), de *ereje*: *èrèè* (BécsiK), *ereye* (FestK)

e) A magyarba került jövevénytiszavak is növelték az elől képzett labiális magánhangzók gyakoriságát. Ez történhetett úgy, hogy ilyen hangot tartalmazó szót vettünk át, és úgy is, hogy az átvétel az éppen folyó vagy későbbi hangváltozásoknak megfelelő szekvenciát tartalmazott, ezért részt vett a fentebb leírt hangváltozásokban. A törökből származó, palatális labiálist tartalmazó átvétel pl. az (5)-ben az *erő*, továbbá: *gyűszű, ökör, özön, szűcs, bölcs*. A szlávból származó, palatális labiálist tartalmazó átvétel pl. *hörcsög, tök, csütörtök*.¹⁰

3. Regresszív labializáció

A rendelkezésre álló adatok világosan mutatják, hogy a rövid szóvégi magánhangzók már az ősmagyar vagy a korai ómagyar korban (nagyon kevés kivételtől eltekintve) zárttá, majd többnyire labiálissá váltak (Bárczi 1958: 17–24, Abaffy 2003: 321–323). A tövégi magánhangzó harmonikus volt: hátul képzett magánhangzók után *u*-ként, elől képzettek után pedig *ü*-ként realizálódott (amennyiben labializálódott). A zártabbá válás és a labializáció mind az öröklött, mind a kölcsönzött szókincsben megfigyelhető. A tövégi rövid felső nyelvvállású magánhangzók a 13. század második felére kivesztek, ezért a folyamat szemléltetéséhez viszonylag kevés adat áll rendelkezésre. Példák a (6) pontban találhatók.

¹⁰ Természetesen a szlávban, szemben a törökkel, tudvalevőleg nem voltak palatális labiális magánhangzók, ezek a magyarban alakultak ki, bár eme folyamat részletei nem minden szó esetében teljesen világosak.

- (6) FU **kunta* 'nemzetség' (№ 400) > korai ómagyar *hodu* (TA) > kései ómagyar: *had* (BécsiK)
 U **utka* 'nyom, csapás' (№ 1096) > korai ómagyar *utu* (TA) > kései ómagyar *ut* (MünchK)
 Ug **seŋkz* 'ék' (№ 1848) > korai ómagyar 1200 k. *Zeguholmu* (An.) > kései ómagyar *zeg* (MünchK) 'szeg, szöglet'
Τασης 950 k. > 1138/1329 *Tosu* > 1391: *Taas*¹¹
 északolasz:¹² *venedigo* 'velencei' > ómagyar 1135 *Wendeg*, *Vēdegu* (VárReg.), 1328 *Vendygh*

A változás a toldalékolt alakokat nem érintette, ezért ez a toldalékolt és nem toldalékolt alakokban található magánhangzók közötti variabilitáshoz vezetett mindaddig, amíg a tövégi rövid magánhangzók megvoltak, vö. *kerekv* (TA) vs. *kereket* (KulcsárK).

Amint azt először Losonczi (1915) részletesen leírta, a palatális magánhangzók regresszív labializációja már a korai ómagyar korszakban megkezdődhetett, majd a jelenség széles körben elterjedt (újabb tárgyalását lásd Dudás 2004). Az így fellépő variabilitás földrajzi vonatkozásait – bár a történeti dialektológia szempontjából érdekes kérdés (Benkő 1957, Juhász 2018) – ebben a tanulmányban nem tárgyaljuk. A labializáció eredetének rekonstruálásakor Losonczi a kezdeti hatást a tövégi rövid labiális magánhangzóknak tulajdonította, amelyek aztán a kései ómagyar korra kivesztek. Valójában a hosszú tövégi labiális magánhangzóknak, amelyek általában magánhangzó + approximáns szekvenciák összeolvadásából származtak, mint fentebb, az (5) példasorban láthattuk, ugyanilyen hatásuk volt (Berrár 1961: 31–33). Az ómagyar korszakból adatolt variabilitást a (7) példázza.

- (7)
bereg/berek ~ *beregü* ~ *berög* ~ *börök*: 1213: *Beruchy*, 127[8]: *Berek-iou*, 1310: *Burukyo*, 1214: *Beregu*, 1233: *Bereg*; 1328: *Berugh*¹³

¹¹ Az adatsor Kiss 1997/2: 624-ből származik.

¹² Amennyiben ez velencei jövevényszó, a szóvégi magánhangzó eredeti lehet, nem a magyarban lett hozzátoldva (köszönet Huszthy Bálintnak, amiért erre rávilágított).

¹³ Az adatok Dudás 2003-ból valók. A *bereg/berek* szó eredete bizonytalan (ÚESZ. *berek*), lehet finnugor eredetű, de lehet szláv jövevényszó is. Az sincs kizárva, hogy két különböző eredetű szó esett egybe benne, amint arra a cikk egyik lektora felhívta a figyelmünket, arra azonban semmi bizonyíték nincs, hogy az ómagyarban két különböző lexéma lett volna.

nemes ~ **nemös** ~ **nömös**: *nemes* (NagyszK); *nemps* (NagyszK); *nomps* (NagyszK)

kereszt ~ **kireszt** ~ **kerösz** ~ **körösz**: *kèrèztet* (MünchK); *kyreztnek* (JókK); 1253: *Keruzt* vth (OkI Sz.); 1272 *kuruzt* (OkI Sz.); 1495 k. *köröztfaan* (MNY. 6: 23)

vendeg ~ **vendegü** ~ **vendög** ~ **vendég**: 1211 *Vendek*; *Vendug* (OkI Sz.); *Vëdegu* (VárReg 34.); *wendeg* (ThewrK); *vendeegh* (JordK)

gyenyerő ~ **gyenyörő** ~ **gyönyörő** ~ **gyönyörű**: *generúsege* (NagyszK); *gyenerew* (FestK); *generpsegbe* (BodK); *genewrwisege* (PozsK); *gönörpsege* (BodK); 1528 *gönörvség* (SzékK)

kenyerel ~ **kenyeröl** ~ **könyörül** ~ **könyöröl**: *kenerel* (Levél [1510–1511]); *kenerwlned* (TelK); *könörül* (GuaryK); *könöröl* (DöbrK)

idő ~ **üdő** (< *idey) ~ **ideje** (< *(ideye): *idp* (BodK); *ıdp* (BécsiK); *idëie* (BécsiK)

A variabilitás széles körű, de jól meghatározható mintázatot követ: a labiális magánhangzó a tőle jobbra lévő labiális magánhangzót feltételezi, de a tőle balra lévőt nem. Tehát a *bereg* szó alakváltozata lehet a (8)-ban felsoroltak bármelyike, de nem lehet *+böreg/börek* vagy *+büreg/bürek*; a *nemes* nem lehet *+nömes*, a *gyönyörű* nem lehet *+gyönyerű* stb. Az itt + jellel jelölt formák vagy teljesen hiányoznak az ómagyar korpuszból, vagy különösen ritkák.¹⁴

A magyar nyelvjárásokban még a 20. században is kiterjedt labialitásbeli variabilitás mutatkozott az elülső magánhangzók között, amelyek hajlamosak voltak ezt a mintát követni (Imre 1971: 203–212). Ez utóbbi megfigyelés, valamint az ómagyarban tapasztalt változatosság döntő jelentőségű volt Losonczy azon érvelése szempontjából, hogy a labialitás a szó végétől regresszív módon terjedt el. A szakirodalomban gyakran állítják, hogy a szóvégi labializáció lényegében a magánhangzó-sorvadás egy formája volt (Bárczi 1958: 20, Abaffy 2003: 321). Sőt, úgy tűnik, hogy szóvégi pozícióban ez volt az előfutára a rövid magánhangzók eltűnésének (lásd a fenti (6)-ban szereplő adatokat). Mindazonáltal, hogy ezt bármilyen értelemben vett redukciónak tekintjük-e vagy sem, vizsgálatunk szempontjából lényegtelen. Az adatok tanúsága szerint a regresszív labiá-

¹⁴ Ritka példa: *gönörködessel* (NádK). Az ilyen formák megjelenése egyes középmagyar nyelvjárásokban pedig a későbbi fonologizáció és lexikalizáció összetett, itt nem tárgyalandó kérdéseire utal.

lis terjedés elérte a hangsúlyos magánhangzókat is (vö. az első szótagot a *nömös*, *gyönyörű* stb. szavakban fentebb a (8)-ban). Tehát sokkal valószínűbb, hogy koartikulációs hatásról van szó, hiszen a lexémák azonosítását nem segítette elő, sőt, toldalékolás esetén még töváltakozásokat is előidézhettek.

A regresszív labializáció tehát robusztus, de váltakozó tendencia volt, ráadásul kölcsönhatásban volt két másik tendenciával is, amelyek döntőnek bizonyultak a labialitás progresszív terjedésének kialakulásában. Az egyik a tövégi magánhangzók paradigmatisztikus kiegyenlítődése volt, a másik pedig a változások azon csoportja, amely a szavak hangsúlyos – vagy legalábbis nem utolsó – szótagjaiban az elülső magánhangzókat labializálta (ez utóbbi változásokat a fenti 3. szakaszban mutattuk be).

A szóvégi rövid magánhangzók legkésőbb a 13. század folyamán – egyes mássalhangzók után már jóval korábban – eltűntek. Amint azt a (7)-ben láttuk, a szóvégi rövid zárt magánhangzók többnyire labializálódtak, mielőtt teljesen eltűntek volna. Amikor egy ilyen tö toldalékot kapott, a fonológiai feltételek (tehát a szóvégi helyzet) nem voltak adottak, így következett be a labiális és a nem labiális magánhangzók váltakozása (*kerekü* : *kereket*). Ugyanakkor ezek az alternációk a paradigmákban belül ki is egyenlítődhettek, ami azt eredményezte, hogy a labiális elülső magánhangzók szuffixumok előtt is megjelentek.¹⁵ A kései ómagyar kori példákat a (8) tartalmazza.

- (8) *fehérök* ~ *fehérök*: *fèierec* (BécsiK); *feierok* (WinklK)
kertök ~ *kertök*: *kerteket* (MargL); *kertók* (JordK)
köze(l) ~ *közü(l)* ~ *közö(tt)*: *køzèl* (BécsiK); *køzzúl* (NagyszK);
køzøtt (BodK)

Mivel a tövégi rövid zárt magánhangzók kivesztek, ha szóvégen álltak, vagy ha bizonyos toldalékok követték őket, a megmaradt magánhangzók újraelmezódhettek a toldalékok részeként. Az ebben a környezetben fellépő változatosság utat nyitott a későbbi ilyen jellegű átértelmezéseknek, és egyes esetekben hosszú távon munkamegosztás alakult ki az egyes változatok között (ahogyan azt például az etimológiailag azonos középmagyar kori szuffixumok tükrözik, pl. *-an* és az *-on*, vagy a többes *-ak* és *-ok*).

A tövégi magánhangzók paradigmatisztikus kiegyenlítődése és újraelosztása alól sok kivétel volt, és a jelenség a mai napig nyelvjárási változa-

¹⁵ Mindebben továbbra is Losonczy (1915) gondolatmenetét követjük, ld. még Bárczi (1958: 48 skk.).

tosságot mutat. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a 3. pontban bemutatott labializáló változások közül többnek is voltak kivételei, vagy a morfológiai kiegyenlítődés révén a folyamat visszafordulhatott, akkor mindez megmagyarázza, hogy miért tűnik a kialakult kép elsőre igen kaotikusnak. Három folyamat állt egymással kölcsönhatásban: a regresszív labializáció, a morfológiai kiegyenlítődés tövégi pozícióban és a nem tövégi magánhangzókat érintő kondicionált labializáló változások. Nagyon fontos azonban az első két folyamat sajátos kapcsolata: a labialitás regresszív terjedése feltételezte a morfológiai kiegyenlítődést a tövégi labiális magánhangzó irányába, de fordítva nem állt fenn ez az implikációs viszony. Ez elég világosan kiderül a kései ómagyar kori adatokban megfigyelhető variációkból, amint azt a (9) adatai példázzák. Ezek a *gyermékék* és a *pispékék*¹⁶ szavak változatait mutatják.¹⁷

- (9) nincs kiegyenlítődés, nincs regresszív labializáció:

gyermékék, pispékék

gërmékëc (BécsiK); *pispekek* (JókK)

van kiegyenlítődés, nincs regresszív labializáció:

gyermékök, pispékök

gÿermekóket (ÉrdyK), *pÿspekók* (ÉrdyK)

van kiegyenlítődés, van regresszív labializáció:

gyermökök, pispökök/pÿspökök

germøkøc (GuaryK); *pÿspøkøk* (CzechK); *pÿwspøkøk* (PeerK)

¹⁶ A *pÿspök* szó akár (bajor) német, akár (északkeleti) olasz, akár (délnyugati) szlávból való átvétel, az átadó nyelvben előforduló alak valószínűleg **piskup* (végső soron a latin/görög *episcopus*) volt. Már a legkorábbi ómagyar kori forrásokban azonban mind a metatézis, mind a második szótagi magánhangzó illabiális helyettesítése megfigyelhető, a labiális (elülső) változatok később jelentek meg (ÜESz. *pÿspök*).

¹⁷ Az ómagyar korpuszban mindössze két olyan adatot találtunk, ahol az első szótagban *ø* áll: *gørmekenek* (AporK) és *gørmegdÿd* (SzékK).

Az adatok tanúsága szerint gyakorlatilag nem léteztek olyan változatok, amelyekben regresszív labializáció végbemegy, de a szuffixum előtt nincs kiegyenlítődéssel *+gyermökék*, *+pispökék*.¹⁸

Ez összhangban van azzal, amit a nem toldalékolt (vagy homályos toldalékolású) formáknál láttunk fentebb a (8)-ban. Mindkét típusban úgy tűnik, hogy a rövid elülső magánhangzó labialitását vagy a mássalhangzós környezetnek kellett engedélyeznie, mint a *fist* vagy a *tölt* és hasonló esetében (lásd 3.), vagy egy tőle jobbra lévő labiális magánhangzónak, mint a *gyönyörű* vagy a *kereszt* típusban, lásd (8). A nyelv történetének ebben a szakaszában a feltételezett *+gyermökek* alakban egyik engedélyező tényező sem állt volna rendelkezésre. A látszat ellenére az olyan formák, mint a *közel* – vö. (9) – nem mondanak ellent a labialitás regresszív terjedése és a morfológiai kiegyenlítődéssel közti implikációs kapcsolatnak, mivel minden valószínűség szerint az ilyen szavak töve öröklött labiális magánhangzót tartalmazott, amely a következő szótagban álló magánhangzó minőségétől függetlenül megmaradhatott.¹⁹

4. A progresszív labiális harmónia kialakulása

Mivel az elülső (és a hátsó) labiális magánhangzók gyakorisága/megterheltsége az ómagyar kor alatt folyamatosan nőtt, és az olyan török kölcsönszavak, mint az *ökör*, *özön*, akár már a kései ősmagyarban elkezdheték növelni az elülső labiális magánhangzók számát, adottak voltak a feltételek a progresszív labiális harmónia megjelenéséhez, amely szerkezetileg már az öröklött palatoveláris harmóniához hasonlít. Felmerül a kérdés: vajon lehetséges-e megragadni annak a folyamatnak a részleteit, amelynek során a regresszív labiális terjedés progresszív labiális terjedéssé változott? Lehetséges-e megtalálni ennek a látszólagos irányváltásnak a motivációját? Úgy véljük, hogy mindkét kérdésre igen lehet a

¹⁸ Három *gyermökét* adatot találtunk az ómagyar korpuszban: *germōket* (NagyszK), *germōket* (DebrK); *germōket* (NádK). Mindhárom ugyanannak a másolónak a munkája, akinél a *germōket* alak is előfordul két ízben (NádK) és (NagyszK). Vélhetőleg itt szerepet játszik a más toldalékkal képzett *gyermekét/gyermökét* alak analógiás hatása; **gyermökēm*, **gyermökék* formák még ennél a másolónál sem találhatók (hiszen nincs **gyermökēm*, **gyermökék* sem).

¹⁹ Itt jegyezzük meg, hogy a regresszív terjedés hatása nem mindig különböztethető meg az egyéb labializáló változások hatásától. Például az ötörök **belčiy* → kései ómagyar *bölcső* (Róna-Tas – Berta 2011: 170–172) esetében az első *ő* akár a regresszív terjedésnek, akár a *_[I]C[kor]* vagy éppen a szókezdő *[b]* labializáló hatásának eredménye lehet.

válasz. A magyar nyelv nagy múltú történeti nyelvtanaiból (legátfogóbban Benkő 1992) számos olyan részletet ki lehet emelni, amelyek együtt tekintve hozzájárulnak az első kérdésre adandó válaszhoz. Ezeket azonban megfelelő kontextusba kell helyoznunk ahhoz, hogy közelebb vigyünk a harmóniarendszerek általános tulajdonságainak megértéséhez. Föltevéstünk szerint a labialitás terjedésének irányváltása a következő tényezőknek köszönhető.

Bizonyosnak tűnik, hogy a kései ómagyar korban, illetve a középmagyarban kezdődő stabil progresszív labiális harmónia által érintett szuffixumok közül soknak már korábban labiális magánhangzója volt, a korai ómagyar korra *u*-val vagy *ü*-vel rekonstruálhatók. Ennek két oka van. Az egyik az, hogy több ilyen toldalékban a magánhangzók a tövégi magánhangzók labializációjából és kiegyenlítődéséből származnak, amelyek a szövégi rövid zárt magánhangzók lekopását követően sorolódtak át a toldalékokba. A (10)-ben szereplő példa mutatja be a feltételezhető utat a magánhangzós szuperesszívuszi szuffixum kialakulásához: a tövégi zárt magánhangzó újraelemzése, majd a rövid magánhangzók nyíltabbá válása nyomán, ami általános tendencia volt a korban. Több más szuffixum is ilyen módon tett szert magánhangzós változatokra.²⁰

(10) *beregü, beregü-n > bereg, beregü-n > bereg, bereg-ün/bereg-ön*

A másik ok az, hogy ezen toldalékok egy része olyan főnevek grammatikalizálódásából származik, amelyek etimológiailag labiális magánhangzóval rendelkeztek. Jó példa erre az allatívuszi *-hoz/-höz/-höz* szuffixum, amely egy ug. *kučz* 'oldal, hely vmi mellett' jelentésű főnévből származik (ÜESz. *hozzá*, Uralonet № 1778). A szisztematikus hangváltozások a **χuz* > korai ómagyar *huz* alakból *hoz* alakot hoztak létre. Ebben az időszakban ez a szó már grammatikalizálódhatott (vö. HB *ozchuz*). Valamikor, valószínűleg a korai ómagyar korszakban, az előlségi harmóniának köszönhetően kialakult a palatális hangrendű tövekhez járó *-höz* (esetleg korábbi *-hüz*) változata. A kései ómagyar korszakban egyértelmű, hogy a toldalék következetes előlségi harmóniát mutat, ami egyszerűen azt jelenti, hogy ekkorra már összehangolódott más, nem grammatikalizációból szár-

²⁰ A (10)-ben adott sematikus fejlődésmenet alapvonalában megfelel D. Bartha gondolatmenetének (1964: 32–34). Az újraelemzés és a magánhangzók nyíltabbá válásának relatív kronológiájáról nem teszünk itt konkrét állítást. Elfogadjuk ugyanakkor D. Bartha azon – sok adaton alapuló – feltételezését, miszerint az egyelemű mássalhangzós toldalékok előtt az ómagyar kor elején dominánsan labiális volt a tövégi magánhangzó.

mazó toldalékokkal. Ugyanezt látjuk más, főnevekből grammatikalizálódott toldalékokban is (pl. *-ban/-ben*).

Az ómagyar korpuszon belül több kódexben az allatívisz rag veláris változata *-hoz*, a palatális változata pedig *-höz*, néhány adatban azonban megjelenik egy illabiális *-hëz* változat is. A korpusz nagy részében a két elülső allomorf közötti viszony a szabad variáció jegyében alakul, és a labiális forma dominál. Néhány kódexben azonban megjelenik az a progresszív harmonizáló minta, amelyben a palatális magánhangzós tövek után a toldalék előtti utolsó magánhangzó labialitása határozza meg toldalék magánhangzóját (Korompay 1992: 372). De hogyan jelenhettek meg egyáltalán az illabiális változatok? Keletkezésük a nem kiegyenlített toldalékos alakok, például a *gyermëkëk* és a *pispëkëk* analógiájával magyarázható (lásd fentebb a (9)-ben). Mivel mind a tövégi magánhangzók morfológiai kiegyenlítődése, mind a labialitás regresszív terjedése variábilis volt, és az utóbbi feltételezte az előbbi,²¹ változatos, de korlátozott analógiás minták jöttek létre. A szuffixumok három alakjának eloszlása ezeket a mintákat követte. Az olyan toldalékok esetében, amelyeknek a történetileg eredeti és szinkrón alapértelmezett formája labiális volt (minden bizonyonnyal ilyen a *-hoz/-hëz/-höz*), a (11)-ben látható analógiás minták álltak rendelkezésre:

- (11) *gyermëkhöz* analóg a *gyermëkëk* alakkal (*-höz*: alapértelmezett változat)
gyermökhöz analóg a *gyermökëk* alakkal (*-höz*: alapértelmezett változat)
gyermëkhëz analóg a *gyermëkëk* alakkal (*-hëz*: innovatív változat)

A leglényegesebb pont itt az, hogy az innovatív nem labiális változat megjelenése egy már meglévő mintán alapult, amelyben nem volt sem tövégi kiegyenlítődés, sem regresszív labiális terjedés. Mivel ez olyan alakokat eredményezett, amelyekben egy illabiális toldalék-magánhangzó követett egy illabiális tövet, ezek könnyen újraértelmezhetők voltak úgy, mintha a [–labiális] jegy progresszív terjedéséből erednének. Azt is fontos megjegyeznünk, hogy mivel – a tövégi kiegyenlítődés és a regresszív terjedés közötti implikációs kapcsolat miatt – nem (vagy szinte egyáltalán nem) léteztek *+gyermökëk* típusú formák, nem volt olyan minta, amelyhez analóg módon létre lehetett volna hozni a *+gyermökhëz*-féle alakokat. Ez bi-

²¹ Ez természetesen csak azokra az elülső labiális magánhangzókra érvényes, amelyek nem a mássalhangzó-környezet miatt alakultak ki, lásd fentebb a 3. pontban.

zonyára hozzájárult ahhoz, hogy a többeli labiális magánhangzó és a toldalék labiális magánhangzója közötti kapcsolatot (ebben a sorrendben!) a beszélők szabályvezéreltnek értelmezhatték.

Az olyan szuffixumokat érintő változások, mint az allatípuszi *-hoz/-höz/-höz* ragé, a *[-labiális]* jegy progresszív terjedését eredményező újraelemzést példázzák; ugyanakkor a *[+labiális]* jegy progresszív terjedése is megjelenik a kései ómagyar korszak egyes nyelvjárásaiban. A Huszita Biblia kódexeiben, ahol a háromalakú toldalékok kivétel nélkül labiális harmóniát mutatnak, a labialitás első egyértelműen harmonizáló előfordulásait láthatjuk olyan toldalékbeli magánhangzókon is, amelyek eredetileg biztosan illabiálisak voltak.²² Ilyen például a feltételes mód *-nē* jele és az E/3. személyű *-ē* toldalék. Mindkét esetben az eredeti hosszú *é* rövidült meg szóvégi pozícióban (ez szisztematikus hangváltozás volt minden nyelvjárásban). A Huszita Biblia által képviselt nyelvváltoztatban ez a megrövidült *ē* progresszív labializálódást mutat palatális labiális magánhangzók után. Tehát a *[+labiális]* jegy előreható terjedését látjuk a rövid palatális magánhangzókra a *[-labiális]* jegy előreható (progresszív) terjedése mellett: *jōnō* vs. *jōnének*; *būnō* vs. *būnét*; *fōldō* vs. *fōldét*, *fōldébe* (12).

- (12) *ionō* (MünchK) vs. *ionenèc* (MünchK)
būnō (BécsiK) vs. *būnét* (BécsiK)
fōldō (AporK) vs. *fōldebe* (AporK)

A multiplikatív-temporális *-szēr* szintén a *[+labiális]* jegy terjedésével kezdett progresszív labiális harmóniát mutatni, bár ekkor még nem abban a nyelvjárásban, amelyben a Huszita Biblia íródott (lásd Korompay 1992: 370–372). Ez eredetileg a 'rend, sorrend' jelentésű főnévből grammatikalizálódott (vö. ÚESz. *szer*²). Az ómagyar korpusz nagy részében egyáltalán nem mutat harmóniát; néhány kései ómagyar kori kódexben következőes palatoveláris harmóniát mutat, veláris magánhangzók után *-szor*-ként, palatális magánhangzók után pedig *-szēr*-ként vagy *-ször*-ként jelenik meg szabad variációban, függetlenül az előző magánhangzó labialitásától. Érdekes módon a Huszita Bibliában, amely innovatív progresszív labiális harmóniát mutat, a *-szēr*-nek nincsenek labiális változatai. Ez azt

²² Amennyiben nem tartjuk ilyennek a korábbi *Scumdgudru* (1273, HazOkI), *Bodolowfeuldu* (1349, AnjOkm) adatok szóvégi magánhangzóját, melyeket Korompay (1991: 273) idéz mint bizonytalanul megítélhető formákat (ti. *gōdre* helyett *gōdrō* és *fōlde* helyett *fōldō*, de utóbbinál gyakoribbak a *feldō* típusú alakok, pl. *Iwanka feldeu* 1298, OkISz).

jelentheti, hogy ebben a nyelvváltozatban nem teljesen grammatikalizálódott még. Egyetlen kódex van csak (a 16. sz. elején íródott Virginia-kódex), amelyben ez a toldalék már következetesen mind palatoveláris, mind labiális harmóniát mutat (Korompay 1992: 370–372).

A következő időszakban, a középmagyarban a labiális harmónia stabilizálódása figyelhető meg számos toldalék esetében. Köztük van a nemrég grammatikalizálódott multiplikatív-temporális *-szēr* is. Itt nem tárgyalandó okok miatt csak a középső nyelvállású magánhangzót tartalmazó szuffixumok voltak ilyenek (a zárt *ē* később nyíltabbá vált azokban a nyelvjáráásokban, amelyeken a mai sztenderd alapul). A felső nyelvállású magánhangzók soha nem vettek részt a progresszív labiális harmóniában (pontosabban kizárólag a váltakozások kiváltójaként vettek részt benne).²³

5. Összegzés

A progresszív labiális harmónia kialakulása a kései ómagyarban két olyan tényezőre vezethető vissza, amelyek az ősmagyarban és a korai ómagyarban befolyásolták a labialitást. Az egyik a labialitás szóvégi pozícióból induló regresszív terjedése a rövid elől képzett magánhangzókra; a másik a különféle kondicionált hangváltozások és kölcsönzések hatása, amelyek számos lexémában elől képzett kerekített magánhangzók megjelenéséhez vezettek. A két tényező nem különböztethető meg könnyen minden egyes esetben, általános értelemben mégis különböző tendenciákat képviselnek. Az ómagyar korszak kezdetén a magánhangzók labialitása redundáns, vagy legfeljebb marginális megkülönböztető funkcióval rendelkező jegy volt. Azonban (i) a palatális labiális magánhangzók számát növelő változások, (ii) az ilyen magánhangzókat tartalmazó kölcsönszavak átvétele, valamint (iii) az *á* és az *a* (< [a]) közötti kontraszt labializációval való erősítése következtében a kései ómagyar korra a labialitás robusztusan rögzült kontrasztív jeggyé vált. Ez azt jelentette, hogy szerepe a lexikai morféimák azonosításában, tehát a szóalakok bal oldalán ugyanolyan meghatározóvá vált, mint a [±palatális] jeggyé (amely mindig is progresszíven terjedő jegy volt). A szótövek fokozatosan labialitás szempontjából specifikált magánhangzókkal kezdtek lexikalizálódni, és ezzel párhuzamosan számos középső magánhangzóval rendelkező toldalék kez-

²³ Érdekes módon, míg a T/3 személyű személyragnak/birtokjelölőnek nem volt zárt a magánhangzója (pl. ómagyar/középmagyar *házok* 'házuk'), gyenge képességet mutatott a labiális harmóniában való részvételre. Később, nem tisztázott okokból a magánhangzója zárt lett (*házuk*), és teljesen megszűnt a rag labiális harmóniában való részvétele.

dett következetes tövezérelt labiális harmóniát mutatni. Ez utóbbi fejlődés egyértelműen a fokozott lexikális azonosíthatóság felé tett lépésként értelmezhető (vö. még Suomi 1983 és Baković 2003). A labialitás kontrasztív erejének ez a változása magyarázza tehát a terjedés irányának megfordulását.

Irodalom

- Abaffy Erzsébet (2003), Hangtörténet. Ómagyar kor. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris, Budapest. 301–351.
- Aikio, Ante (2022), Proto-Uralic. In: Bakró-Nagy, Marianne – Laakso, Johanna – Skribnik, Elena (eds), The Oxford guide to the Uralic languages. Oxford University Press, Oxford. 3–27. DOI: 10.1093/oso/9780198767664.003.0001
- Aikio, Ante (2020), Uralic Etymological Dictionary (draft version of entries A–Ć) (opened for comments and discussion on, 1/17/2020).
- Baković, Eric (2003), Vowel harmony and stem identity. San Diego Linguistic Papers 1: 1 – 42.
- Bárczi Géza (1958), Magyar hangtörténet. Második kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (1957), Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (főszerk.) (1992), A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993–1995), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Berrár Jolán (1961), Az *üdő* ~ *ideje* töltépusról. Magyar Nyelv 57: 31–39.
- D. Bartha Katalin (1964), Tövégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dudás Györgyi (2002), A *föld* és a *völgy* labializációs változásai az ómagyar korban. Magyar Nyelvjárások 40: 21–34.
- Dudás Györgyi (2003), Az ómagyar kori *i* > *ü* labializációról. Magyar Nyelvjárások 41: 117–128.
- Dudás Györgyi (2004), A szóvég felől induló labializáció az ómagyar korban. Helynévtörténeti Tanulmányok 1: 167–182.
- Fejes, László (2021), On Finnic and Khanty vowel harmony: domains, slopes and their role in typology. Journal de la Société Finno-Ougrienne 98: 113–148.
- Fejes, László (2022), A general characterisation of vowel harmony in Uralic languages. Finnish Journal of Linguistics 35: 7–50.
- Gerstner Károly (2018), Hangtörténet. Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), A magyar nyelvtörténet kézikönyve. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 103–129.
- Gósy Mária – Bóna Judit (2014), Magánhangzók ejtése fiatalok és idősek spontán beszédében. Magyar Nyelv 110: 129–143.

- Imre Samu (1971), *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Joseph, Andrew – Ko, Seongyeon – Whitman, John (2020), A comparative approach to the vowel systems and harmonies in the Transeurasian languages and beyond. In: Robbeets, Martine – Savelyev, Alexander (eds), *The Oxford guide to the Transeurasian languages*. Oxford University Press, Oxford. 486–508.
- Juhász Dezső (2018), A nyelvjárások történetéből. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 314–349.
- Kaun, Abigail R. (1994), An optimality theoretic account of rounding harmony typology. *WCCFL* 13: 78–92.
- Kaun, Abigail R. (1995), *The typology of rounding harmony: An optimality theoretic approach*. PhD dissertation, University of California, Los Angeles.
- Kaun, Abigail (2004), The phonetic foundations of the rounding harmony typology. In: Hayes, Bruce – Kirchner, Robert – Steriade, Donca (eds), *Phonetically based phonology*. Cambridge University Press, Cambridge. 87–116.
- Kiss Jenő – Pusztay Ferenc (szerk.) (2003), *Magyar nyelvtörténet*. Osiris, Budapest.
- Kiss Lajos (1997), *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kis Tamás (2005), A veláris *j* a magyarban. *Magyar Nyelvjárások* 43: 5–26.
- Korompay Klára (1991), A névszójelezés. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 259–318.
- Korompay Klára (1992), A névszóragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 355–410.
- Krämer, Martin (2003), Vowel harmony and correspondence theory. Walter de Gruyter, Mouton.
- Losonczy Zoltán (1915), Az *ö*-zés története I. *Nyelvtudományi Közlemények* 44: 373–406.
- Mailhot, Frédéric (2010), *Modelling the acquisition and evolution of vowel harmony*. PhD thesis, Carleton University.
- Mailhot, Frédéric (2013), Modeling the emergence of vowel harmony through iterated learning. In: Yu, Alan C. L. (ed.), *Origins of sound change: Approaches to phonologization*. Oxford University Press, Oxford. 247–261.
- Nádasdy Adám – Siptár Péter (1994), A magánhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. 42–182.
- Nearey, Terrance M. (1980), On the physical interpretation of vowel quality: cinefluorographic and acoustic evidence. *Journal of Phonetics* 8: 213–241.
- Nyírkos István (1993), *Az inetimológikus magánhangzók a magyarban*. KLTE, Debrecen.
- Ohala, John J. (1993), Coarticulation and phonology. *Language and Speech* 36: 155–170.
- Ohala, John J. (1994a), Hierarchies of environments for sound variation; plus implications for 'neutral' vowels in vowel harmony. *Acta Linguistica Hafniensia* 27: 371–382.

- Ohala, John J. (1994b), Towards a universal, phonetically-based, theory of vowel harmony. In: *Proceedings of the Third International Conference on Spoken Language Processing*. Yokohama, 491–494.
- Rebrus Péter (2000), Morfofonológiai jelenségek. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. 763–947.
- Rebrus, Péter – Szigetvári, Péter – Törkenczy, Miklós (2019), Variation, the Height Effect, and disharmony in Hungarian front/back harmony. *Supplemental Proceedings of the 2019 Annual Meeting on Phonology*. Linguistic Society of America, Washington DC. <https://doi.org/10.3765/amp.v8i0.4750>
- Rebrus, Péter – Törkenczy, Miklós (2015), Monotonicity and the typology of front/back harmony. *Theoretical Linguistics* 41: 1–61. <https://doi.org/10.1515/tl-2015-0001>
- Rebrus, Péter – Törkenczy, Miklós (2017), Co-patterns, subpatterns and conflicting generalizations in Hungarian vowel harmony. In: Lipták, Anikó – van der Hulst, Harry (eds), *Approaches to Hungarian 15. Papers from the 2015 Leiden Conference*. John Benjamins, Amsterdam. 135–156.
- Rebrus, Péter – Törkenczy, Miklós (2021), Harmonic uniformity and Hungarian front/back harmony. *Acta Linguistica Academica* 68: 175–206.
- Rédei, Károly (Hrsg.) (1986–1989), *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád (2011), *West Old Turkic*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Rose, Sharon – Walker, Rachel (2011), Harmony systems. In: Goldsmith, John – Riggle, Jason – Yu, Alan C. L. (eds), *Handbook of phonological theory*. Second edition. Blackwell, Oxford. 240–290.
- Simon, Eszter (2014), Corpus building from Old Hungarian codices. In: É. Kiss, Katalin (ed.), *The evolution of functional left peripheries in Hungarian syntax*. Oxford University Press, Oxford. 224–236.
- Simon Eszter – Sass Bálint (2012), Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. In: Prószéky Gábor – Váradi Tamás (szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 24. Nyelvtechnológiai kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 243–264.
- Siptár, Péter – Törkenczy, Miklós (2007), *The phonology of Hungarian*. Oxford University Press, Oxford.
- Suomi, Kari (1983), Palatal harmony: A perceptually motivated phenomenon? *Nordic Journal of Linguistics* 6: 1–35.
- Törkenczy, Miklós (2021), Hungarian vowel harmony. In: Aronoff, Mark (ed.), *Oxford bibliographies in linguistics*. Oxford University Press, New York.
- van der Hulst, Harry – van de Weijer, Jeroen (1995), Vowel harmony. In: *Handbook of phonological theory*. Blackwell, Cambridge MA – Oxford. 495–534.
- Zoltán András (2016), A szláv–magyar nyelvi kapcsolatok korai szakasza. *Kisebbségkutatás* 26: 110–126.